

Γεωγραφίες

Αρ. 29 (2017)

Γεωγραφίες, Τεύχος 29, 2017

Η DOREEN MASSEY ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ: ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ ΚΑΙ ΕΜΠΝΕΥΣΗ

Λίλα Λεοντίδου

Η DOREEN MASSEY ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ: ΝΟΣΤΑΛΓΙΑ ΚΑΙ ΕΜΠΝΕΥΣΗ

Λίλα Λεοντίδου¹

Νοσταλγία

Εποχές ολόκληρες ενδέχεται να ζούμε τις περισσότερες στιγμές μας σε πρώτο επίπεδο, με πάθος ίσως αλλά χωρίς επίγνωση του πόσο τυχεροί είμαστε. Το καταλαβαίνουμε αυτό αργότερα, όταν βιώνουμε απώλειες να διαλύουν την καθημερινότητα που θεωρούσαμε ως δεδομένη. Έτσι ένιωσα όταν έμαθα ότι την Παρασκευή 11.3.2016 η Doreen Massey άφησε την τελευταία της πνοή. Τέλος εποχής. Έφυγε ξαφνικά, σαν αιθέρια ύπαρξη μικροκαμωμένη, που ήταν, με τα ελαφριά κόκαλα που την παίδευαν μια ζωή... Μια ιστορική ημέρα απώλειας για τη Γεωγραφία, όχι μόνο επειδή η Doreen είχε προσφέρει τόσα και τόσα, αλλά και γιατί έκανε σχέδια για τα επόμενα, όπως έλεγε στην τελευταία μας συνάντηση ένα μήνα πιο πριν. Ακτίδες θετικής ενέργειας ακτινοβολούσαν από το εύθραυστο σώμα της – αυτό ήταν η Doreen με δυο λόγια.

Το 2016 μας κούρασε με τόσους θανάτους αγαπημένων προσωπικοτήτων, που ήταν κάτι παραπάνω από διασημότητες. Ήταν κομμάτια της ζωής μας και διαμόρφωναν τον κόσμο μας σε πλείστους τομείς με τα ταλέντα τους, την προσωπικότητα και το δυναμισμό τους. Αγαπημένοι διανοούμενοι, πολιτικοί, καλλιτέχνες, μουσικοί, ηθοποιοί χάθηκαν, οι περισσότεροι ξαφνικά. Το κύμα πήρε και δυο γυναίκες που ανέδειξαν τις χωρικές στον κόσμο του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα, δυο από τις πιο προικισμένες και πραγματικά διάσημες προσωπικότητες, που διαμόρφωσαν σκέψη και συνειδήσεις για το χώρο στην παγκόσμια κοινότητα. Έφυγαν αμόρφες, ειρωνικά, εκείνο Μάρτιο του 2016: η αγαπημένη Doreen Massey, που ανανέωσε τη Γεωγραφία και το στοχασμό για τον τόπο, την εξουσία και την κοινωνική διαμαρτυρία, και στο τέλος του ίδιου μήνα η αρχιτέκτων Zaha Hadid, που μετασχημάτιζε το χώρο και τη ζωή μέσα σε αυτόν. Η μορφή της τελευταίας διακρίνεται σε εκείνο το εμβληματικό εξώφυλλο του *St Pepper's*, που κατέκλυσε το Διαδίκτυο, αναμορφωμένο με τις μορφές των διασημοτήτων που πέθαναν το 2016.

Η Doreen μπορεί να μην κοσμήει εξώφυλλα και T-shirts, αλλά έχει γεμίσει περηφάνια πλείστους χώρους, με πρώτο το Ανοιχτό Πανεπιστήμιο (O.U.), που διοργάνωσε στο Λονδίνο ολόκληρο αποχαιρετιστήριο συνέδριο προς τιμήν της στις 8 Οκτωβρίου 2016.² Αγαπήθηκε πολύ από τους συναδέλφους της, όπως φάνηκε από την κοσμοσυρροή εκείνης της ημέρας και όπως υπογραμμίζουν πλήθος νεκρολογίες.³ Η συμβολή της τιμήθηκε σε διεθνές επίπεδο. Θυμάμαι την περηφάνια της για το βραβείο Vautrin Lud στο Παρίσι – κάτι σαν Νόμπελ για τη Γεωγραφία, μας έλεγε – και το καμάρι της που ο Chávez είχε υιοθετήσει την έννοια *power geometries*,⁴ από το δικό της έργο. Αντίθετα, η Doreen αρνήθηκε την αναγόρευσή της σε Ιππότη της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Οι Γεωγραφίες της Doreen ξεκίνησαν από μια γειτονιά του Μάντσεστερ (αλλά όμως πάντα ήταν αφοσιωμένη οπαδός της ποδοσφαιρικής ομάδας του Λίβερπουλ!). Αγκυρώθηκαν έπειτα στο Kilburn του Λονδίνου, και δικτυώνονταν προς την Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική. Το μινιμαλιστικό της διαμέρισμα στο Kilburn είχε την αύρα του προσώπου με την ελαφράδα της δικής της παρουσίας. Μα πού πήγαν τόσα φυλλάδια, εφημερίδες, δώρα που έλαβε και υλικό; Τα ξεφορτώθηκε για να είναι το σπίτι ανοιχτό σε νέα.

Συναντιόμασταν πάντα εκεί κοντά. Το Φλεβάρη του 2016, ακριβώς ένα μήνα πριν την χάσουμε για πάντα, την είδαμε για τελευταία φορά σε μια ταβερνούλα του Kilburn μαζί με την Alex Catalano, στενή της φίλη και συν-συγγραφέα της στο περίφημο βιβλίο (Massey & Catalano 1978). Παινήσαμε το καινούριο της πιο θηλυκό κούρεμα, αλλά τρανταχτήκαμε από ένα σοβαρό ατύχημα, που είχα την ίδια νύχτα, κάτι σαν προάγγελο των χειρότερων που

1. Αρχιτέκτων (ΕΜΠ)-Πολεοδόμος-Γεωγράφος (LSE), Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, leonti@aegean.gr. Ευχαριστώ τους δύο ανώνυμους/ες κριτές του περιοδικού *Γεωγραφίες* για τις εποικοδομητικές τους παρατηρήσεις.

θα ακολουθούσαν. Οι φίλες μου με εμπύχωναν καθώς περιμέναμε το ασθενοφόρο, που δεν έφτασε ποτέ. Η Doreen με εκείνο το αξέχαστο ζεστό της χαμόγελο επιβεβαίωνε την ικανότητά της να ζει με τον πόνο και να καθοδηγεί και άλλους σε αυτό. «Όλες οι δημιουργικές γυναίκες υποφέρουν από τα κόκαλά τους, σαν εσένα, σαν τη Frida Kahlo...» μουρμούρισα. Θυμάμαι πως είχε αντιρρήσεις ως προς την εμμονή της Frida να αναπαριστά το φυσικό πόνο και να τον υπενθυμίζει στους λάτρεις της τέχνης της. Δεν αντιμίλησα, παρόλο που διαφωνούσα και ακόμα θαυμάζω τη Frida που ξόρκιζε τους δαίμονές της με αυτό τον τρόπο.

Εκείνο το αξέχαστο βράδυ, απολαμβάνοντας το Βραζιλιάνικο δείπνο της, η Doreen μας έλεγε για το sequel στο βιβλίο *For Space* (2005 και 2008), που ετοιμάζε, για την απήχηση του περιοδικού *Soundings* που είχε ιδρύσει με τους Stuart Hall και Mike Rustin, για την ενθουσιώδη ανταπόκριση του κόσμου στο *Kilburn Manifesto* (Hall κ.ά. 2015), και για μελλοντικές πολιτικές παρεμβάσεις. Γεμάτη ενδιαφέρον για τις τύχες της Ελλάδας στην εχθρική ΕΕ, η Doreen είχε επισκεφθεί συχνά την Αθήνα και τα νησιά. Παρατηρούσε τα ελληνικά πράγματα με ενδιαφέρον και μας εμπύχωνε με ομιλίες και συνεντεύξεις.⁵ Είχε μόλις προσχωρήσει στο παν-Ευρωπαϊκό κίνημα πολιτών DiEM25.⁶ Με κάθε έννοια η Doreen ήταν φιλέλληνας. Πιο πολύ ακόμα όμως την μαγνητίζε η εναλλακτική Λατινική Αμερική: οι Sandinistas και ολόκληρη η Νικαράγουα, για την οποία έγραψε βιβλίο (1987), το Μεξικό, η Βενεζουέλα του Chávez. Συνδύαζε στο πρόσωπό της τον ακτιβισμό και την ακαδημαϊκή διδασκαλία, πράγμα σπάνιο για τον Αγγλο-Αμερικάνικο χώρο.

Η Doreen ήταν πρώτα και κύρια Γεωγράφος, με περηφάνια για την ειδικότητά της. Ήταν μια πολιτικο-οικονομική Γεωγράφος που με τις διεπιστημονικές ανάλυσεις της άγγιζε τις κοινωνικές επιστήμες, τις πολιτιστικές σπουδές, την οικονομική και πολιτική θεωρία. Είχε παγκόσμια απήχηση. Ενώ όμως καινοτόμησε και φώτισε τις γεωγραφίες της παγκοσμιοποίησης και της ψηφιακής κοινωνίας,⁷ ενώ δίδαξε το μεγαλύτερο μέρος της σταδιοδρομίας της σε Ανοιχτό Πανεπιστήμιο, αρνιόταν πεισματικά να εκμεταλλευτεί τα πιο δημοκρατικά μέσα της παγκοσμιοποίησης – τον computer, τον laptop, το i-phone, το e-mail και τα κοινωνικά δίκτυα. Και επίσης, ενώ για μια από τις πιο εμβληματικές πόλεις της παγκοσμιοποίησης, το Λονδίνο, έγραψε ολόκληρο βιβλίο, τη *World City* (2007), ενώ την πόλη αυτή

την έκανε κατοικία της μόνιμη και χώρο αναψυχής της – τα πάρκα του ιδιαίτερα, με αξέχαστες στιγμές κοντά στις λίμνες του Regent's Park – έβλεπε το Λονδίνο κριτικά και συχνά εξέφραζε μια αντιπάθεια για αυτή την έδρα του νεοφιλελευθερισμού και της φούσκας της αγοράς ακινήτων. Αυτά ήταν και τα δύο σημεία μόνιμης διαφωνίας μας και, με το χρόνο, πειραγμάτων και αστεϊσμών: τα ηλεκτρονικά 'εργαλεία' και η πόλη του Λονδίνου εμένα με γοήτευαν. Η φίλια βαστούσε, παρά τις αντιφάσεις, και με την Alex Catalano: μετά από την παλιά γόνιμη συνεργασία, οι αποκλίνουσες πολιτικές τους πεποιθήσεις δεν έσβησαν την πολύχρονη φιλία. Η Doreen ήταν πολύ πιο ριζοσπαστική πολιτικά, η Alex πολιτιστικά ιδιόμορφη και συχνά καινοτόμα, έτσι ώστε εκεί να επέρχεται μια σύγκλιση με αμοιβαίο σεβασμό, ενώ με συνέπαιρναν οι αντιπαραθέσεις τους, που κατέληγαν και από τις δύο πλευρές σε αναπάντεχες παρατηρήσεις και ιδέες.

Εκείνο το βράδυ του Φλεβάρη στο Kilburn την κοιτούσαμε αμήχανες, η Alex κι εγώ, καθώς μας εξηγούσε πάλι την αποστασιοποίησή της από τους computers και μας έλεγε πώς γράφει: γρήγορα, με το χέρι, με την πέννα της, έχοντας πρώτα σχηματίσει στο μυαλό της όλη την επιχειρηματολογία. Ετοιμάζε ένα κείμενο χωρίς πολλές διορθώσεις, κι έτσι δεν χρειαζόταν επεξεργασία κειμένου στον υπολογιστή. Δεν πτοήθηκε από την επιμονή μου στο ζωντανό κείμενο του laptop, που το αλλάζεις όσο θέλεις και πάλι έχεις μια ολοκάθαρη εκτύπωση μπροστά σου. Η Doreen είχε την Γραμματέα της στο Ο.Υ. να τη βοηθά στη δακτυλογράφηση και να ανοίγει και να απαντά στα e-mail της, αφού βέβαια πρώτα συζητούσαν στο τηλέφωνο. Η Γραμματέας, η Radha Ray, μας γνώριζε όλες και όλους και σε εκείνη μπορούσαμε να απευθυνθούμε, μέσω της ηλεκτρονικής διεύθυνσης της Doreen, όταν μάθαμε τα τραγικά νέα.

Ίσως πάντως η Doreen να κρυφοκοίταζε το Διαδίκτυο, όπου αναρτήθηκαν τόσες συνεντεύξεις της και το συλλογικό της έργο, το *Kilburn Manifesto*. Αυτό πάντα θα μας θυμίζει ότι η ακτιβίστρια Doreen υπήρξε ως το τέλος ενεργή. Συντασσόταν με την Αριστερά από τα χρόνια που εργαζόταν με τον 'Κόκκινο Ken' (Livingstone) στο GLC (Greater London Council) Socialist Project πριν το διαλύσει η Thatcher. Ενδιαφέρθηκε για πλήθος κινημάτων, από τις απεργίες των μεταλλωρύχων, που συνέτριψε επίσης η Thatcher, το φεμινιστικό (Massey 1994), μέχρι το κίνημα Occupy του Λονδίνου και τις 'Γυναίκες με τα Μαύρα'. Στη Λατι-

Ομιλία της D. Massey στο ΕΜΠ (2005)

νική Αμερική συνεργάστηκε με πλείστες επαναστατικές και εναλλακτικές προσωπικότητες.

Η πολιτική συνείδηση της Doreen συνδυαζόταν με τις άλλες αγάπες της, την τέχνη – έγραψε και ένα όμορφο κείμενο στον πρώτο τόμο για την ίδρυση της Tate Modern (Massey 2000) και αργότερα αναφερόταν συχνά στην τέχνη μέχρι πρόσφατα⁸ –, τη φύση – ταξίδια στις Great Lakes με την αδελφή της, στη Νότια Γαλλία, στα ελληνικά νησιά –, την παρατήρηση των πουλιών (bird watching), τα ταξίδια σε ευρωπαϊκούς, λατινοαμερικάνικους και άλλους τόπους... Όλα αυτά συνέθεταν μια συναρπαστική προσωπικότητα. Αν και, για τους πιο πολλούς από εμάς, η επιστήμη κυριαρχούσε στα πολλά της ταλέντα, η Doreen έζησε μια ζωή γεμάτη πάθος για όλες αυτές τις αγάπες της, γι' αυτό και ακτινοβολούσε τη θετική ενέργεια που θεραπεύει το σώμα από τις ανεπάρκειές του και κρατά σε διαρκή εγρήγορση την ψυχή.

Εμπνευση

Η Doreen ανανέωσε τη Γεωγραφία, απλά και ξεκάθαρα, και ενέπνευσε γενιές Γεωγράφων. Ακόμα πιο σημαντικό όμως είναι ότι κατέστησε τη Γεωγραφία επίκεντρο στις κοινωνικές επιστήμες, ως κριτική προσέγγιση στην άνιση ανάπτυξη και τον σαρκοβόρο καπιτα-

λισμό.⁹ Από το ογκώδες και αξιόλογο έργο της, Γεωγραφικό αλλά και κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό, επιλέγω να αναλύσω 4 θεωρητικές της έννοιες, αλληλένδετες μάλιστα, που αποτελούν και τη μεγάλη της συνεισφορά στην Ανθρωπογεωγραφία: *Geography Matters / Spatial Divisions of Labour / a Global Sense of Place / Power Geometries*.

1. Η Γεωγραφία έχει σημασία! (*Geography Matters!*)

Η Γεωγραφία έχει σημασία! Δηλαδή; Ο συνεπιμελητής του ομώνυμου τόμου και συνεργάτης της σε πολλούς άλλους, ο John Allen, κορυφαίος κι αυτός καθηγητής Ανθρωπογεωγραφίας στο Ο.Υ., στην τελετή αποχαιρετισμού της Doreen στις 8.10.2016 στο Λονδίνο μας είπε ότι δεν καταλάβαινε αρχικά την τόση σημασία της Γεωγραφίας! Όντως, ένα σύνθημα σαν αυτό κινδυνεύει, με την επανάληψη, να χάσει τη δύναμή του – όπως το 'δικαίωμα στην πόλη' του Lefebvre, το οποίο ο ίδιος όρισε ως 'μια κραυγή και μια διεκδίκηση'¹⁰ και σήμερα ευτελίζεται ακόμα και ως ονομασία εκλογικού συνδυασμού στις Δημοτικές Εκλογές στην Ελλάδα.¹¹

Με τα χρόνια, πείσθηκε ο John Allen για το 'σύνθημα' της Doreen, γιατί δεν πρόκειται για αυτό που σε πρώτη προσέγγιση αντιλαμβανόμαστε, δηλ. για την αυτονόητη σημασία της χωροθέτησης, της καταγωγής, της μετανάστευσης, των συνόρων. Η Doreen προτείνει αυτή τη θεωρητική διατύπωση για το χώρο που δεν είναι αδρανής, αλλά έχει βαθύτερη επίπτωση του στα φαινόμενα, βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με την κοινωνία, και οι χωρικότητες αλλάζουν, επομένως ο χώρος βρίσκεται σε κίνηση. Το ομότιτλο βιβλίο (1984/ 2001) απλωνόταν διεπιστημονικά και αγκάλιαζε πολλές σημασίες της Γεωγραφίας. Με τα λόγια της ίδιας της Doreen στον πρόλογο της ελληνικής έκδοσης (2001: 11):

Συνοπτικά, έπειτα από μια μακρά περίοδο κατά την οποία οι «πρωτοπορίες» των επιστημών του χώρου, και πιο συγκεκριμένα της ειδικότητας της Γεωγραφίας, είχαν υποστηρίξει με ισχυρά επιχειρήματα την έννοια της κοινωνικής κατασκευής του χωρικού (δηλαδή ότι ο κοινωνικός «χώρος» είναι προϊόν κοινωνικών διαδικασιών), εμείς, με κάποια έννοια, θελήσαμε να ανατρέψουμε την κατάσταση.¹² Αν και συνεχίζαμε να αποδεχόμαστε τον παραπάνω ισχυρισμό, θέλαμε τώρα να προσθέσουμε σ' αυτόν και την αντίστροφη διαδικασία – ότι το κοινωνικό είναι κι αυτό πάντοτε και αναντίρρητα χωρικό, κι ότι αυτό συνιστά, με τη σειρά του, τη διαφορά στη λειτουργία των κοινωνικών διαδικασιών. Μια πα-

ράλληλη επιχειρηματολογία ακολουθήθηκε κατά την εξέλιξη των εννοιών των όρων «κοινωνικός» και «χωρικός». Όχι μόνο η «γεωγραφία» είναι προϊόν της κοινωνίας, αλλά και η κοινωνία επηρεάζεται ιδιαίτερα από τη φύση της γεωγραφίας της.

Υποστηρίζουμε ακόμα και σήμερα με έμφαση αυτές τις προτάσεις. [...] Το επιχείρημα ότι η Γεωγραφία έχει σημασία είναι μια σοβαρή επιστημονική άποψη με κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις. Για παράδειγμα, σημαίνει περισσότερο από το προφανές γεγονός ότι η λειτουργία των κοινωνικών διαδικασιών διαφοροποιείται στο χώρο. Μάλλον προβάλλει το επιχείρημα, και την τεκμηρίωσή του μέσα από εμπειρική έρευνα, ότι αυτό το ίδιο το γεγονός της διαφοροποίησης έχει επιπτώσεις στη λειτουργία των ιδίων των διαδικασιών.

Τα φαινόμενα έχουν ενσωματωμένη τη χωρική διάσταση, η οποία και συντελεί στην έκβασή τους, όπως συντελεί και η οικονομική, η κοινωνική, η πολιτική διάσταση. Τίποτα δεν διαδραματίζεται 'στο κεφάλι μιας καρφίτσας'. Όλα τα φαινόμενα διαδραματίζονται στο χώρο. Αν γίνονταν κάπου αλλού, θα είχαν άλλη έκβαση γιατί ο χώρος δεν είναι αδρανής, μετασχηματίζεται και βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με τα φαινόμενα, είναι κομμάτι τους και όχι κάτι 'εκεί έξω'.

2. Χωρικοί καταμερισμοί της εργασίας¹³ (*Spatial Divisions of Labour*)

Οι 'χωρικοί καταμερισμοί της εργασίας' αποτελούν μια πρωτότυπη διατύπωση στο πλαίσιο της πολιτικο-οικονομικής προσέγγισης της Doreen Massey (1984), αλλά και γενικότερα μια ερμηνεία της άνισης χωρικής ανάπτυξης. Ορίστηκε από τις ιστορικές στρώσεις, που προκύπτουν στο χώρο της κάθε περιφέρειας με την διαδοχή καθεστώτων συσσώρευσης στην παραγωγική δραστηριότητα.

Το παραδοσιακό καθεστώς συσσώρευσης, ο Φορντισμός, χαρακτηριζόταν από την ολοκληρωμένη, συγκεντρωμένη παραγωγή σε ένα εργοστάσιο, σε μια γεωγραφική περιφέρεια ή πόλη, μαζί με όλο τον καταμερισμό εργασίας στη διαδικασία παραγωγής, όλες τις βαθμίδες εργατικού δυναμικού και τη διαχειριστική ιεραρχία (Massey 1984: 76-77). Ήδη όμως τη δεκαετία του 1960 στο φορντικό καθεστώς ανακύπτουν περιπτώσεις όπου επιχειρήσεις χωροθετούν ορισμένα εργοστάσια σε διαφορετικές περιφέρειες, χωρίς να παύουν αυτά να παραμένουν υπό τον έλεγχο της ίδιας επιχείρησης: η έδρα της επιχείρησης διαχωρίζεται μεν από

Ομιλία της D. Massey στο ΕΜΠ (2005) - ακροατήριο.

τα εργοστάσια, αλλά το ίδιο εργοστάσιο επαναλαμβάνεται σε διάφορες γεωγραφικές περιοχές, δημιουργώντας ενός τύπου κλωνοποίηση. Όλα τα στάδια της διαδικασίας παραγωγής ολοκληρώνονται σε κάθε τοπική μονάδα, αλλά μία μόνο περιφέρεια συγκεντρώνει τα ανώτατα στελέχη. Οι μεσαίες επιχειρήσεις ενδυμάτων και άλλων καταναλωτικών προϊόντων, τα εργοστάσια εμφιάλωσης της Coca Cola, και άλλα, είχαν συχνά αυτή τη γεωγραφική δομή (Massey 1984: 74-75). Στους χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας, η εργατική τάξη ήταν προσαρτημένη σε αυτές τις βιομηχανικές μονάδες, σε μεγάλες πόλεις και μικρότερες εργατοπόλεις.

Καθώς όμως οι αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες βαίνουν από τη μαζική παραγωγή προς καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης (*flexible accumulation*), η παραγωγική διαδικασία μετασχηματίζεται και δημιουργούνται νέοι χωρικοί καταμερισμοί της εργασίας. Η παραγωγή αποκεντρώνεται. Στην επιχείρηση, ανάμεσα στο επίπεδο της σύλληψης και εκείνο της εκτέλεσης, δημιουργείται ένα τρίτο επίπεδο ειδικευμένης χειροτεχνικής ή εργοστασιακής παραγωγής, που απαιτεί και την ανάλογη ειδικευμένη εργασία (Massey 1984: 71-73). Σε πολλούς βιομηχανικούς κλάδους οι λειτουργίες έρευνας και ανάπτυξης (R & D) διαχωρίζονται από τη χειροτεχνική παραγωγή εξαρτημάτων που είναι πιο σύνθετα από τεχνική άποψη, ενώ η τελευταία με τη σειρά της διαχωρίζεται από την τελική συναρμολόγηση του προϊόντος. Πρόκειται για κατακόρυφο διαχωρισμό ανάμεσα στη σύλληψη και την εκτέλεση (*part-process*, Massey 1984: 71-73), με την παράλληλη διάκριση διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, αλλά και με την παρεμβολή ενός είδους ειδικευμένης χειροτεχνικής εργασίας ανάμεσά τους.

Αν και αυτός ο καταμερισμός εργασίας δεν συνεπάγεται αυτόματα και γεωγραφικό διαχωρισμό, πάντως σε πολλές περιπτώσεις τον επιφέρει, έτσι ώστε να μιλάμε για νέους χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας. Στο παράδειγμα της βιομηχανίας ηλεκτρονικών τα διάφορα στάδια του τεχνικού καταμερισμού της εργασίας είναι αλληλένδετα με κάποια χαρακτηριστικά που σχετίζονται με τον τόπο, όπου προσφέρεται το είδος του εργατικού δυναμικού που χρειάζεται κάθε στάδιο. Έτσι η έρευνα και ανάπτυξη (R & D) χωροθετούνται (κοντά) σε πανεπιστημιούπολεις του καπιταλιστικού κέντρου, ενώ το τελικό στάδιο συναρμολόγησης ανατίθεται σε ανειδίκευτους εργάτες κάποιας υπανάπτυκτης περιφέρειας.¹⁴

Ο γεωγραφικός διαχωρισμός υπό καθεστώς ευέλικτης συσσώρευσης επιφέρει μεγάλες ανακατατάξεις στο διεθνή και τον περιφερειακό χώρο. Εργατικοί πληθυσμοί χωροθετούνται σε διαφορετικές περιφέρειες ανάλογα με τα στάδια παραγωγής. Οι διαδικασίες που δεν απαιτούν ειδικευμένη εργασία αποκεντρώνονται πρώτα προς εσωτερικές περιφέρειες (regions) του καπιταλιστικού κέντρου, έπειτα προς την αμέσως εξωτερική του περιφέρεια (periphery – Ισπανία, Κορέα, Μεξικό) και τελικά προς μεγαλύτερη ακτίνα. Εμφανίζεται έτσι εκβιομηχάνιση σε υπανάπτυκτες χώρες κατά τη δεκαετία του 1970, έτσι ώστε αυτές να μην αποτελούν πλέον απλώς εξαγωγείς πρώτων υλών και φθηνού εργατικού δυναμικού. Στο άλλο άκρο βρίσκονται οι μητρόπολεις, όπου χωροθετούνται εκείνοι που ασχολούνται με την έρευνα, το σχεδιασμό και την ανάπτυξη ή αναλαμβάνουν τη διανοητική εργασία που αντιμετωπίζει το έργο της συνολικής στρατηγικής σύλληψης. Οι εργαζόμενοι σε τέτοιες θέσεις δεν ελέγχουν με άλλους εργαζομένους, αλλά διατηρούν σημαντικό άμεσο έλεγχο των δικών τους συνθηκών εργασίας (Wright 1976: 36). Χρησιμοποιώντας όρους της θεωρίας των κοινωνικών τάξεων θα λέγαμε ότι αυτές δεν είναι εντελώς ‘προλεταριοποιημένες’ μορφές εργασίας.¹⁵

Στους τόπους όμως όπου αναπτύσσονται τα νέα στάδια και διαδικασίες παραγωγής, προϋπήρχε εργατικό δυναμικό από προηγούμενες παραγωγικές δομές. Καθώς περνάνε τα χρόνια, η μια επένδυση πέφτει πάνω στην προηγούμενη σαν να δημιουργούν στρώσεις στους τόπους όπου εμφανίζονται. Αυτές εκπροσωπούν φάσεις συγκέντρωσης του κεφαλαίου ή ‘επενδυτικούς κύκλους’. Κάθε τόπος αναπτύσσεται με έναν τρόπο μο-

ναδικό, ανάλογα με το συνδυασμό φορντικών και ευέλικτων βιομηχανιών, που έχει προσελκύσει, και με το εργατικό δυναμικό που αντιστοιχεί σε αυτές. Ο Gregory παρομοιάζει αυτή τη διαδικασία με χαρτοπαίγνιο. Σαν τα τραπουλόχαρτα διαμοιράζεται στο χώρο κάθε στρώση (που αντιπροσωπεύει μια πρώτη φάση συσσώρευσης κεφαλαίου) και κάθε παίκτης (που αντιπροσωπεύει μια διαφορετική περιφέρεια) παίρνει ένα διαφορετικό χαρτί (που αντιπροσωπεύει μια διαφορετική λειτουργία ή βιομηχανία). Στο τέλος των γύρων διανομής των χαρτιών, κάθε παίκτης έχει έναν διαφορετικό συνδυασμό χαρτιών, που συνδέεται οριζόντια με τα χαρτιά των άλλων παικτών (περιφερειών) και κατακόρυφα με τα χαρτιά που μοιράστηκαν σε προηγούμενους γύρους (ιστορία). Ο ίδιος επενδυτικός κύκλος δημιουργεί «διαφορετικές επιπτώσεις σε διαφορετικές περιφέρειες ως αποτέλεσμα του συνδυασμού του με προϋπάρχουσες συνθήκες».¹⁶ Αυτό συνεπάγεται νέους χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας.

Στην αρχική της θεωρία η Doreen Massey (1984) προτείνει μια άλλη μεταφορά: οι στρώσεις επενδύσεων, όπως τις περιγράψαμε, αλλά και άλλων διαρθρώσεων που ανέκυψαν στην ιστορική πορεία, προσομοιάζουν με τα ιζηματογενή εδάφη της Φυσικής Γεωγραφίας. Έτσι και η νέα περιφερειακή γεωγραφία της Αγγλίας σχηματίζεται από συνδυασμό διάφορων στρώσεων, που προέρχονται από διαχρονική αλληλεπίθεση κύκλων επένδυσης και νέων μορφών δραστηριότητας και εργασίας. Πρόκειται για ενός τύπου ιστορικές στρώσεις που εναποτίθενται σε κάθε τόπο και αλληλεπιδρούν με προηγούμενες στρώσεις για να δημιουργήσουν την τοπική ιδιομορφία. Υπάρχουν, λόγου χάρη, τόποι με ειδικευμένο/ ανειδίκευτο, ανδρικό/ γυναικείο, συνδικαλισμένο/ διασκορπισμένο εργατικό δυναμικό, που προσελκύουν επιχειρηματίες ακριβώς λόγω αυτής τους της ιδιομορφίας. Κάθε τόπος έχει τη δική του ιστορική γεωγραφία, που του προσδίδει και τις ιδιομορφίες του.

Κάθε συνδυασμός στρώσεων θα προσελκύσει λοιπόν και διαφορετικές επενδύσεις, ή ομάδες, ή πολιτισμούς – ακόμα και πανεπιστημιακά Τμήματα, συλλογικότητες, κινήματα. Σύμφωνα με τη Doreen Massey (1984: 117), «η μοναδικότητα του τόπου και τα διαρκώς εξελισσόμενα και μετακινούμενα συστήματα αλληλεξάρτησης (δηλαδή σχέσεων κυριαρχίας και υποταγής) αποτελούν δύο όψεις του ίδιου νομίσματος». Οι διαφορετικές στρώσεις κύκλων επένδυσης σε διάφορες τοπο-

θεσίες δημιουργούν συνθήκες για διαφορετικά κοινωνικά κινήματα. Μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση τη δεκαετία του 1970 στην Αγγλία ήταν ανάμεσα στην αμυντική εργατική συσπείρωση σε φθίνουσες βιομηχανικές περιοχές, ενώ οι πόλεις έγιναν κέντρα αντίστασης.

Η Doreen Massey δείχνει επίσης ότι η τοποθεσία μπορεί να επηρεάσει τους ρυθμούς συσσώρευσης μέσω ειδικών μορφών γεωγραφικής διαφοροποίησης, για παράδειγμα στην αγορά εργασίας. Η προσφορά γυναικείας εργασίας, η δυνατότητα εποχικής αγροτικής απασχόλησης, η άτυπη εργασία, η έλλειψη συνδικαλισμού, συμπιέζουν το κόστος της εργατικής δύναμης, ενώ περιοχές χωρίς περιοριστική περιβαλλοντική νομοθεσία συμπιέζουν το κόστος παραγωγής. Η κινητικότητα του κεφαλαίου, που εντείνεται διαρκώς, επιτρέπει στους επιχειρηματίες να εξασφαλίσουν το είδος της τοποθεσίας που τους συμφέρει από άποψη εργασίας και νομοθεσίας, πέραν των άλλων συντελεστών παραγωγής. Έτσι η γεωγραφική κατανομή των συντελεστών παραγωγής γίνεται ενεργό στοιχείο στη διαδικασία συσσώρευσης. Τι πιο προφανές για τη σημασία που έχει η Γεωγραφία...

3. Μια 'παγκοσμιοποιημένη αίσθηση του τόπου' (A Global Sense of Place)

Οι έννοιες που αναπτύσσει η Doreen Massey είναι, όπως είπαμε, αλληλένδετες. Στην επόμενη φάση της θεωρίας της για τη σημασία της Γεωγραφίας προσθέτει στις στρώσεις ιστορίας τις στρώσεις χωρικών δικτυώσεων του κάθε τόπου. Αντιτάσσει δυναμικά την κριτική της στην άποψη απέναντι στην περιφερειακή Γεωγραφία, αλλά και στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα, που επιμένουν να θεωρούν τον τόπο στατικό, αδρανές, ένα ουσιαστικά νεκρό τμήμα του κόσμου, ενώ το χρόνο δυναμικό, προοδευτικό, κοινωνικά παραγόμενο και μεταμορφούμενο.¹⁸ Στην 'παγκοσμιοποιημένη αίσθηση του τόπου', η χωρική ταυτότητα μεταλλάσσεται. Και προκύπτει ταυτόχρονα από το 'εδώ' και το 'πέρα'. Εδώ οι στρώσεις ιστορίας των χωρικών καταμερισμών της εργασίας, το περίφημο χαρτοπαίγνιο, όχι μόνο δεν επαρκούν, αλλά προέρχονται εν πολλοίς από το 'πέρα', μια και οι κύκλοι επένδυσης δεν οφείλονται μόνο σε ενδο-τοπικές δυνάμεις. Οφείλονται στη δράση επιχειρηματιών στον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο. Ακόμα εντονότερα, στην προέκταση των στρώσεων αυτών αναδύονται και άλλες διαστάσεις καθώς

βαθαίνει η παγκοσμιοποίηση: η δικτύωση είναι η πιο σημαντική.

Στο σημείο αυτό σωστό είναι να αποδώσουμε και στον Manuel Castells την πρωτοβουλία για τη διάκριση 'χώρων ροών' απέναντι σε 'χώρους των τόπων'.¹⁹ Αυτός και η Doreen Massey καταλαμβάνουν αντιδιαμετρικές θέσεις απέναντι στις πολλές αμφισημίες της έννοιας της παγκοσμιοποίησης και ιδίως της ψηφιακής κοινωνίας. Η πιο δημοκρατική βιομηχανική επανάσταση στα χρονικά τονίζεται περισσότερο από τον Castells,²⁰ ενώ η απόσταση της Doreen Massey από τα ψηφιακά μέσα τείνει μάλλον προς την αρνητική όψη της παγκοσμιοποίησης: την αυτοματοποίηση αντί της ανθρώπινης αυτενέργειας, αλλά και τη δυστοπία του 'Μεγάλου Αδελφού'. Τόσο οι θεωρητικές της έννοιες, όσο και η πράξη της άρνησης των ευκολιών και της επικοινωνιακότητας που προσφέρει η ψηφιακή κοινωνία,²¹ δείχνουν την επίμονη κριτική της στάση. Αυτή όμως διασκεδάζεται από τη θεωρία της 'παγκοσμιοποιημένης αίσθησης του τόπου', που δίνει στον τόπο, αλλά και στο χώρο, τη ζωή και τη μεταβλητότητα, που κάποτε υποτίθεται ότι χαρακτήριζε μόνο το χρόνο.

Η θεωρία αυτή αντιστρατεύεται την εσωστρεφή αίσθηση του χώρου, αυτή που τον θεωρεί σαν να έχει απλές, ουσιαστικές ιδιότητες και μια ιστορία που κοιτά προς τα μέσα, προς το παρελθόν του συγκεκριμένου τόπου. Με άλλα λόγια, αντιστρατεύεται ιδέες για το 'ρίζωμα' στον τόπο που ήταν συνήθως αντιδραστικές, αλλά ταυτόχρονα επεκτείνει και την έννοια των 'χωρικών καταμερισμών της εργασίας'. Με άλλα λόγια η Doreen Massey αρνείται τη ρομαντική ουσιοκρατία, που υποστηρίζει ότι οι τόποι έχουν μια ταυτότητα 'ουσιώδη' λόγω της ιστορίας μέσα στα όριά τους – ιδέα βασικά του ποσοσιμπισμού.²² Όπως γράφει, «ο τόπος και η τοποθεσία αποτελούν εστίες ενός είδους ρομαντικού αναχωρητισμού από την πραγματική επιχείρηση του κόσμου» (Massey 1991: 26). Στην επιθυμία για αγκύρωση και τοπική ταυτότητα απέναντι στη μεταβλητότητα του έξω κόσμου λησμονείται το γεγονός ότι η ταυτότητα του τόπου σχηματίζεται και από εξωτερικούς παράγοντες.

Η έννοια της 'παγκοσμιοποιημένης αίσθησης του τόπου' προτείνεται μέσα στο πλαίσιο της χωρο-χρονικής συμπίεσης (space-time compression, βλ. Massey 1991): τα χρόνια της παγκοσμιοποίησης βιώνουμε στον κάθε τόπο την ταυτόχρονη συγκέντρωση αλλά και εξάπλωση προς τα έξω. Στη στροφή της προς μια

εξωστρεφή αίσθηση του τόπου, που ανοίγει με την παγκοσμιοποίηση, η Doreen Massey προτάσσει τις διασυνδέσεις του με τον ευρύτερο κόσμο, που ολοκληρώνει το τοπικό με το παγκόσμιο. Προτείνει να φανταστούμε τον τόπο ως σημείο συνάντησης και όχι σαν μια οριοθετημένη περιοχή με σύνορα. Ο τόπος είναι σημείο σύγκλισης διαφόρων δικτύων κοινωνικών σχέσεων, εμπειριών και κατανοήσεων, που κατά μεγάλο ποσοστό κατασκευάζονται σε μια πολύ μεγαλύτερη κλίμακα από το συγκεκριμένο τόπο. «Και αυτό με τη σειρά του επιτρέπει μια αίσθηση του τόπου που είναι εξωστρεφής, που περιλαμβάνει μια συνείδηση των διασυνδέσεών του με τον ευρύτερο κόσμο, που ολοκληρώνει με θετικό τρόπο το παγκόσμιο και το τοπικό» (Massey 1991: 28). Εδώ ακριβώς, στην παγκοσμιοποιημένη αίσθηση του τόπου, βρίσκεται και η αποδοχή της παγκοσμιοποίησης από την Doreen Massey ως παράγοντα αναζωογονητικού στη Γεωγραφία.

Αυτή η ανάλυση συνεπάγεται και κάτι ακόμα, σχετικό με τις ‘Γεωγραφίες της υπευθυνότητας’: αν και το τοπικό θεωρείται συχνά ως θύμα παγκόσμιων δυνάμεων, όμως διάφορες παγκόσμιες πράξεις διαδραματίζονται τοπικά. Με άλλα λόγια, οι ‘Γεωγραφίες της υπευθυνότητας’ δεν βαρύνουν αποκλειστικά το παγκόσμιο, αφού συχνά το τοπικό είναι υπεύθυνο για αυτό που συμβαίνει στο παγκόσμιο επίπεδο. Στο βιβλίο της για τη νέα τεχνολογία πάντως, οι ‘φαντασίες υψηλής τεχνολογίας’ (Hi-tech fantasies, Massey κ.ά. 1992), αφορούν στις νέες χωροθετήσεις των βιομηχανιών αιχμής και των τεχνολογικών πάρκων μάλλον, και λιγότερο στις καταλυτικές χωρικές επιπτώσεις του Διαδικτύου. Ωστόσο στα άμεσα σχέδια της Doreen Massey, όταν άφησε τον μάταιο τούτο κόσμο, ήταν το ‘sequel’, όπως έλεγε, στο βιβλίο της *For Space*. Κάπου στο νου της είχε άραγε σχηματιστεί μια εναλλακτική ερμηνεία του τόπου που θα ξεπερνούσε, τόσο τον προπομπό των χωρικών καταμερισμών της εργασίας, όσο και την παγκοσμιοποιημένη αίσθηση του τόπου; Η νέα της θεωρητική καινοτομία προφανώς θα ήταν αλληλένδετη με αυτά τα δύο, αλλά θα τα πήγαινε ίσως και πιο πέρα, όπως υπαινισσόμαστε στο τέλος αυτού του άρθρου. Τι να ήταν ακριβώς αυτή; Δεν θα το μάθουμε ποτέ.

4. Γεωμετρικές Εξουσίας (Power Geometries)

Η Doreen Massey εισήγαγε την επόμενη αυτή έννοια αρκετά νωρίς. Είναι αλληλένδετη με τις προηγούμενες,

αλλά αναλύεται πολύ λιγότερο από κάθε άλλη, παρόλο που είναι και η πιο σύνθετη. Οι Γεωμετρικές Εξουσίας και πάλι σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση και ιδιαίτερα με την χωρο-χρονική συμπίεση που αυτή προκαλεί, με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικούς πληθυσμούς και τόπους. Αναφέρονται στις πολιτικές επιπτώσεις της παγκοσμιοποιημένης αίσθησης του τόπου, σε σχέση μάλιστα με τον ‘χώρο ροών’ του Castells, όπου προτάσσεται η έννοια της κινητικότητας (Massey 1991: 25). Στις αναλύσεις της Doreen Massey για τις ‘Γεωμετρικές Εξουσίας’ διακρίνονται τρόποι που η χωρικότητα και η κινητικότητα σχηματίζονται από διαφοροποιήσεις εξουσίας στην κοινωνία και επίσης αναπαράγουν αυτές τις εξουσίες. Υπάρχουν πλείστα παραδείγματα, από τον έλεγχο της διανομής αγαθών και υπηρεσιών και τα εμπάρκο, μέχρι τον έλεγχο των συστημάτων μεταφορών και της διαπερατότητας των συνόρων. Από την κοινωνική κινητικότητα – με παράδειγμα από τη Doreen Massey τα ανερχόμενα δίδακτρα στα αγγλικά πανεπιστήμια – μέχρι το ταξίδι, η εξουσία κάποιων απέναντι στην κινητικότητα και τις ροές μπορεί να αδυνατίσει κάποιους άλλους. Έτσι σχηματίζονται Γεωμετρικές Εξουσίας.

Το πιο διαχρονικό παράδειγμα είναι οι διασταυρούμενες τροχιές αποικιοκρατικών και αποικιοκρατούμενων περιφερειών του κόσμου, και στη μετα-αποικιακή εποχή η σχέση εξουσίας/ γνώσης, που επαναδιατυπώνεται (Massey 2005: 64 και 2008: 112). Με υπερηφάνεια που η έννοια ‘Γεωμετρικές Εξουσίας’ χρησιμοποιήθηκε από τον Hugo Chavez, η Doreen Massey διαγράφει την μετα-αποικιακή πραγματικότητα. Ο τόπος κατασκευάζεται ιστορικά, όχι μόνο από κατακόρυφες στρώσεις και παγκοσμιοποιημένες ροές, αλλά και από δίκτυα σχέσεων εξουσίας. Οι τόποι καταλαμβάνουν διακεκριμένες θέσεις στις παγκόσμιες Γεωμετρικές Εξουσίας, έχουν διαφορετικούς βαθμούς ελευθερίας και δύναμη που αμφιταλαντεύεται.²³ Δεδομένου ότι οι τόποι δομούνται από δίκτυα σχέσεων εξουσίας, τα οποία ορίζουν και τρόπους με τους οποίους κινητοποιούνται οι πόροι τους (Massey 2005: 102 και 2008: 174), η μονοδιάστατη οπτική είτε συνολικής αποδοχής είτε συνολικής απόρριψης των διαδικασιών που συνδέονται με την παγκοσμιοποίηση δεν αναγνωρίζει αυτό που η Doreen Massey ονομάζει Γεωμετρικές Εξουσίας.

Η εξουσία ορισμένων κέντρων πάνω στην κινητικότητα και την επικοινωνία μπορεί να επιφέρει τον χωρικό εγκλωβισμό άλλων ομάδων. Η εκπληκτική δυνα-

μική της έννοιας των Γεωμετριών Εξουσίας μέχρι τις ημέρες μας αναδεικνύεται αν αναλογιστούμε την αναστάτωση που επέφερε στον κόσμο ολόκληρο το περίφημο αντι-μεταναστευτικό διάταγμα (executive order) του Donald Trump από τον Ιανουάριο 2017 και έπειτα. Όταν αυτός επιχείρησε, κόντρα σε αποφάσεις της δικαιοσύνης, να κλείσει τα σύνορα των ΗΠΑ σε μετακινούμενους από 7 χώρες της Ασίας και της Αφρικής, οι μαζικές διαδηλώσεις δεν εντοπίστηκαν στις 7 χώρες, αλλά συγκλόνισαν, πέρα από τις ΗΠΑ, πόλεις της Αγγλίας, της Γερμανίας, και άλλων Ευρωπαϊκών χωρών. Η Theresa May, που σπούδασε Γεωγραφία ακριβώς στο ίδιο Πανεπιστήμιο (St Hugh's της Οξφόρδης) με την Doreen, είδε ένα τεράστιο κύμα αποδοκιμασίας στην απόφασή της για επίσημη πρόσκληση του Αμερικανού προέδρου στην Αγγλία.

Η ερώτηση είναι συνέχεια στα χείλη μας από το Μάρτιο 2016: τι θα έλεγε η Doreen για όλα αυτά, για το Brexit, για τον Trump, για το διάταγμά του, για άλλες απαγορεύσεις και τα τείχη που προγραμματίζει στα σύνορα με το Μεξικό, όπου η Doreen έζησε μεγάλο μέρος της ζωής της; Ευτυχώς δεν πρόλαβε να δει αυτή την απεχθή πραγματικότητα. Πρόλαβε ωστόσο να δει τις 'αγορές' να καταλαμβάνουν την κορυφή στις Γεωμετρικές Εξουσίας. Σε μια από τις τελευταίες της δημοσιεύσεις μάλιστα, στον τόμο του *Kilburn Manifesto*, η Doreen Massey (2015) αναδεικνύει αυτή την πρωτοκαθεδρία τους και την διακρίνει στο επίκεντρο της καθημερινής μας ζωής και πολιτισμού, όταν γυρίζει και βλέπει τι γράφει η μπλούζα της κοπέλας που την καλωσόρισε σε μια έκθεση τέχνης: γράφει 'Customer Liaison'! «Ενιωσα ισοπεδωμένη. Ολόκληρη η συνομιλία μας έμοιαζε κάπως μειωμένη, η εμπειρία που είχα αποκομίζει συρρικνώθηκε σε εμπορική συναλλαγή. Η σχέση μου με την αίθουσα τέχνης και με αυτό το συμπαθητικό πρόσωπο είχε καταντήσει μια αγοραία συναλλαγή. Η ίδια η γλώσσα τοποθετούσε εμάς, την αίθουσα τέχνης και τη σχέση μας, με έναν πολύ συγκεκριμένο τρόπο» (Massey 2015: 24).

Όσο για την Ελλάδα στην Ευρώπη, η συμπίεσή της στις συμπληγάδες των Γεωμετριών Εξουσίας είναι κατανοητή μέσα από τη θεωρία της Doreen Massey. Αν στραφούμε στην σημερινή ΕΕ, συνειδητοποιούμε ότι όντως η άνιση ανάπτυξή της είναι αποτέλεσμα των Γεωμετριών Εξουσίας, με κορυφή όχι πλέον τα κοινοβούλια, τους πολιτικούς θεσμούς, ούτε τους θεσμούς της

ΕΕ, αλλά ένα παγκοσμιοποιημένο χρηματοπιστωτικό σύστημα τραπεζών και οίκων αξιολόγησης. Δύο από αυτούς, οι Moody's και Standard & Poor's, μονοπωλούν την παγκόσμια διακυβέρνηση,²⁴ η οποία ασκείται με αυθαίρετες αξιολογήσεις της πιστοληπτικής ικανότητας (credit-worthiness) ολοκλήρων χωρών, που στη συνέχεια γίνεται αυτο-εκπληρούμενη προφητεία. Οι Γεωμετρικές Εξουσίας αποκλείουν από την ανάπτυξη ολόκληρη την περιφέρεια της ΕΕ και ιδιαίτερα την Ελλάδα.

Αυτή η τελευταία έννοια εναρμονίζεται με την ακτιβίστρια Doreen, με τη βαθιά κατανόηση των σχέσεων εξουσίας στο χώρο και την αποφασιστικότητά της να τις αντιμετωπίσει στην πράξη, στο μέτρο των δυνάμεών της. Σε μια από τις τελευταίες της δημοσιεύσεις, που προαναφέραμε (Massey 2015), αναδεικνύει τη σημασία της γλώσσας, της διατύπωσης και της φρασολογίας, τονίζοντας πόσο τα 'λεξιλόγια της οικονομίας' επιδρούν στον τρόπο που δρούμε καθημερινά και που βλέπουμε τον κόσμο: Discourse matters, πλέον, και όχι μόνο Geography matters... Ήταν άραγε και αυτό προάγγελος του αναστοχασμού της για το χώρο, μιας σύνθεσης που ίσως ετοιμάζε για το sequel στο βιβλίο της *For Space*, που έγραφε, όπως είπε εκείνο το βράδυ στην ταβερνούλα του Kilburn σε εμένα και την Alex Catalano;

Πλήθος άλλες βασικές έννοιες προσέφερε η Doreen Massey στις κοινωνικές επιστήμες του καιρού μας. Επεσήμανα μόνο αυτές που βοηθούν στην κατανόηση των σημερινών Γεωγραφιών στον κόσμο, ή που βοήθησαν τη δική μου δουλειά. Άλλοι, ίσως τονίσουν άλλες. Εκείνη σίγουρα θα τόνιζε άλλες, στις δύσκολες εποχές που ζούμε. Δεν μπορεί όμως πια να μας τις πει. Το σίγουρο είναι ότι κανείς μας δεν θα ξεχάσει την Doreen. Θα την τιμάμε πάντα για την έμπνευση που μας χάρισε και διαρκώς μας χαρίζει – τεράστιο δώρο αυτό...

Σημειώσεις

2. Στο Open University εργαζόταν η Doreen για πολλά χρόνια μέχρι το θάνατό της. Το ολόήμερο συνέδριο οργανώθηκε με πρωτοβουλία των συναδέλφων της στην έδρα της Βασιλικής Γεωγραφικής Εταιρείας (RGS) στο South Kensington. Συγκέντρωσε διεπιστημονικές διαλέξεις, κόσμο πολύ, πλήθος συμμετοχών, που υπογραμμίζουν την εμβέλεια της σκέψης της Doreen.

3. Από τις αγγλικές αναφέρω τη συγκινητική Hilary Wainwright, How we will miss that chuckle: my friend, Doreen Massey, 15.3.2016, στο <https://www.opendemocracy.net/uk/hilary-wainwright>

wright/how-we-will-miss-that-chuckle-my-friend-doreen-massey (πρόσβαση 7.2.2017) και από τις ελληνικές τον Κ. Χατζημιχάλη 2016. Doreen Massey, 1944-2016. In memoriam. *Γεωγραφίες*, 28: 3 – με τα βιογραφικά στοιχεία που πρωτοδημοσιεύθηκαν στην ελληνική έκδοση του βιβλίου της *Για το Χώρο* (2008).

4. Βλ. δεύτερο μέρος αυτού του άρθρου.

5. Από τις πιο πρόσφατες είναι αυτές που δημοσιεύθηκαν στις *Γεωγραφίες* τ.21/ 2013, στα *Ενθέματα* της *Αυγής* στις 5.1.2013 και στην *Εποχή* στις 18.11.2012.

6. Πρόκειται για την πρωτοβουλία του Γ. Βαρουφάκη που ιδρύθηκε στο Βερολίνο με κύριο συνεργάτη τον Brian Eno. Η Doreen ανταποκρίθηκε, το Φεβρουάριο, 2015, στη συγκέντρωση υπογραφών από διεθνείς προσωπικότητες, ενώ εγώ ομολογουμένως συνοφρυώθηκα όταν μας το είπε.

7. Βλ. δεύτερο μέρος αυτού του άρθρου.

8. Μια από τις τελευταίες της δημοσιεύσεις (Massey 2015) αρχίζει με αναφορά σε μια επίσκεψή της σε έκθεση τέχνης. Αξίζει να την διαβάσετε στο Kilburn Manifesto (Hall κ.α. 2005), σελ. 24-36 στον σύνδεσμο <https://www.lwbooks.co.uk/book/after-neoliberalism-kilburn-manifesto> (τελευταία πρόσβαση 2.4.2017).

9. Μαζί με τον David Harvey, γόνο κι αυτόν εργατικής οικογένειας της Αγγλίας, και ελάχιστους άλλους. Οι δύο τους διαφωνούσαν, αλλά η επίπτωση της δουλειάς τους οδήγησε συντεταγμένα στην πρωτοκαθεδρία της Γεωγραφίας στην κοινωνική κριτική σκέψη. Βλ. και Hilary Wainwright, ό.π.

10. Στο Lefebvre, H. (1968) *Le Droit a la Ville*. Paris: Anthropos.

11. Με το Γιώργο Καμίνη υποψήφιο Δήμαρχο Αθηναίων το 2014.

12. Εδώ οι διορθωτές δεν μου επέτρεψαν να χρησιμοποιήσω την έκφραση της Doreen, “να αναποδογυρίσουμε τα τραπέζια”...

13. Το κείμενο σε αυτή την ενότητα αντλεί ελεύθερα από το υποκεφάλαιο 6.5, σελ. 206-9, του βιβλίου μου *Αγεωγράφητος Χώρα* (Προπομπός, Αθήνα 2011, 8η έκδοση). Αλλάζω μόνο τη μετάφραση της ‘διαίρεσης’ της εργασίας σε ‘καταμερισμούς’, αφενός γιατί έτσι, στον πληθυντικό, το ήθελε η Doreen Massey, και αφετέρου γιατί ο ‘καταμερισμός’ χρησιμοποιείται κατ’ αναλογία με το social division of labour – παρόλο που αυτό μεταφράζεται είτε έτσι είτε ως ‘διαίρεση’ στην ελληνική βιβλιογραφία. Το πρόβλημα της μετάφρασης δεν θα πάψει ποτέ να μας στοιχειώνει, γι’ αυτό και συχνά βάζω τους ξένους όρους σε παρένθεση και στο τέλος κάθε βιβλίου μου υπάρχει πάντοτε και ένα γλωσσάρι...

14. Massey 1984: 71-73. Βλ. εκτενή ανάλυση στο Κουρλιούρος, Η. 2011. *Διαδρομές στις θεωρίες του χώρου: Οικονομική Γεωγραφία της παραγωγικής αναδιάρθρωσης και της άνισης ανάπτυξης*. Προπομπός, Αθήνα – ιδίως κεφάλαια 13, 14, 15.

15. Βλ. ανάλυση στο Λεοντίδου, Λ. 1986. Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 60: 72-109.

16. Gregory 1989: 76 στο Gregory, D. & Walford, R. (επιμ.) 1989. *Horizons in Human Geography*. Macmillan, London.

17. Στη μετάφρασή του στη *Νέα Οικολογία* (Massey 1995, ο Γ. Παρασκευόπουλος υιοθετεί άλλη μετάφραση, αλλά σαφώς προτιμώ αυτήν εδώ που αναφέρεται στην ‘αίσθηση’ του τόπου, που παραπέμπει και σε άλλους γεωγράφους και συζητήσεις ιδιαίτερα μετά την Πολιτιστική Στροφή.

18. Βλ. το άρθρο Massey 1991, αλλά ιδίως το βιβλίο της *For Space* (2005, 2008). Για τις κριτικές της περιφερειακής Γεωγραφίας, βλ. Λεοντίδου (2011) ό.π.: 76-80, 94.

19. Space of flows/ space of places – βλ. Castells, M. 1996. *The Rise of the Network Society*. Blackwell, Oxford, ιδίως κεφ. 6.

20. Castells, M. (2012) *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, Cambridge: Polity Press.

21. Βλ πρώτο μέρος.

22. Και της περιφερειακής Γεωγραφίας. Για σχετική ανάλυση βλ. Λεοντίδου (2011) ό.π., ιδίως κεφάλαιο 2.3.

23. Βλ. λήμμα του Gregory στη σελ. 576 του Gregory, D., Johnston, R.J., Pratt, G., Watts, M. & Whatmore, S. (επιμ.) 2009 (5η έκδοση) *The Dictionary of Human Geography*. Blackwell, Oxford.

24. Με κάπως μικρότερο μερίδιο για άλλους οίκους, όπως ο Fitz. Στις 14.6.2011 η κρίση στην Ελλάδα κορυφωνόταν με τον υποβιβασμό της χώρας από την Standard and Poors από την θέση “B” σε “CCC”, δηλ. στην κατώτατη στον κόσμο. Για τις επιπτώσεις στις πόλεις της, βλ. Leontidou, L. 2013. *Mediterranean Cultural Identities Seen through the “Western” Gaze: Shifting Geographical Imaginations of Athens*. *New Geographies* (Cambridge Mass: Harvard University Press), Vol. 5: 111-122.

Βιβλιογραφία

- Hall, S., Massey, D. & Rustin, M. (επιμ.) 2015. *After Neoliberalism: The Kilburn Manifesto*. Lawrence & Wishart, London. Βλ. επίσης <https://www.lwbooks.co.uk/book/after-neoliberalism-kilburn-manifesto> (τελευταία πρόσβαση 2.4.2017)
- Massey, D. 1984. *Spatial divisions of labour: Social structures and the geography of production*. Macmillan, London.
- Massey, D. 1987. *Nicaragua*. Open University Press, Milton Keynes
- Massey, D. 1991. A global sense of place. *Marxism Today*, 38: 24-29 (στα ελληνικά 1995, Η παγκοσμιότητα του τοπικού (μετάφραση Γ. Παρασκευόπουλος), *Νέα Οικολογία*, Δεκ.: 56-61)
- Massey, D. 1994. *Space, place and gender*. Polity Press, Cambridge
- Massey, D. 2000. *Bankside: International Local*. Στο Blazwick, I. & Wilson, S. (eds) *Tate Modern: the Handbook*. (Tate Gallery Publishing Ltd): 24-27
- Massey, D. 2005. *For space*. Sage, London (στα ελληνικά 2008, *Για το χώρο* (μτφρ. Ι. Μπιλιμπή), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα).
- Massey, D. 2007. *World City*. Polity Press, Cambridge
- Massey, D. 2015. *Vocabularies of the Economy*. Στο Hall κ.α. (επιμ.): 24-36
- Massey, D. & Allen, J. (επιμ.) 1984. *Geography Matters! A Reader*. Open University, Cambridge (στα ελληνικά 2001 (μτφρ. Κ. Παυλογεωργάτου, Λ. Λεοντίδου). *Η Γεωγραφία έχει σημασία!* Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα).
- Massey, D. & Allen, J. (επιμ.) 1988. *Uneven re-development: Cities and regions in transition*. Hodder & Stoughton, London.
- Massey, D. & Catalano, A. 1978. *Capital and Land: Landownership by Capital in Great Britain*. Edward Arnold, London
- Massey, D., Quintas, P. & Wield, D. 1992. *High-Tech Fantasies: Science Parks in Society, Science and Space*. Routledge, London